

İSLÂM KÜLTÜR DÜNYASINDA MANTIK GELENEĞİNİN KURULMASINDA TÜRK DÜŞÜNÜRLERİN YERİ

Prof.Dr. Abdulkuddüs BİNGÖL*

Fikirleri ve onlar arasındaki ilişki ve düzeni belirten kanun ve prensiplerin bilgisi olan Mantık'ın, M.Ö.IV.yüzyılda Aristoteles tarafından kurulduğu konusunda hemen bütün kaynaklar birleşmektedirler. Ancak bu gerçek, O'ndan önce Mantık'ın olmadığı anlamına gelmez. Aksine daha önce Mantık'ın muhtevasını oluşturan konularda önemli düşünceler vardı. Aristoteles, kendisinden önceki düşünce ve kanaatleri tahlil ve mukayese ederek yararlı gördüklerini benimsemiş ve O'nun Mantık'ının büyük bir kısmı bu düşüncelerin tahlili ve tenkidinden doğmuştur. Nevar ki, öncekilerde mantık, yalnız felsefe problemlerine uygulanan ve ondan ayrılmayan bir tür "Tartışma Sanatı" görünümündeyken, Aristoteles, ORGANON' uyla ona müstakıl bir disiplin halinde kendi sisteminin damgasını vurmuştur. İşte bunun içindir ki, Ona, "İlk Muallim" ve "Mantığın babası" denilmektedir.

Böylece Aristoteles'e sistemleşen mantık konuları daha sonra Roma İmparatorluğunun geniş sınırları içerisinde çeşitli felsefe mekteplerinin süzgeçinden geçerek, özellikle de İskenderiye ve bugünkü Suriye ve Anadolu şehirlerinde asırlarca şerh ve tercümeleri yapılarak miladî VII.asra kadar incelenmiştir.

Bunun içindir ki, o sıralarda müslümanlar fethettikleri Suriye'de, Aristoteles'in diğer fikirleri yanında mantığının da oldukça inkişaf etmiş bir şekliyle karşılaşmışlardır. Zaten İslâm Kültür Dünyası'nda mantık çalışmaları da bilindiği gibi, VII. asırdan sonra Aristoteles'in eserlerinin Arapça'ya tercümesi ile başlamıştır. VIII.Asırdan itibaren sistemli bir şekilde sürdürülen bu tercüme faaliyetleri, Abbasilerin iktidarları döneminde, bilhassa, Halife Mansur (754-755) ve Me'mun (814-833) zamanlarında siyasi idare tarafından da desteklenmiştir. Bu çalışmalar sayesinde, IX.asırdan itibaren artık Aristoteles'in mantıkla ilgili bütün temel eserleri yanında, İskenderü'l-Afrodisi (Afrodisias'lı Aleksandır) ve Porphyrios gibi İskenderiyeli yorumcu-

* Atatürk Üniversitesi Fen-Edciyat Fakültesi Felsefe Bölümü Öğretim Üyesi

ların O'nunla ilgili eserlerini de Arapçaya çevrilmiş olarak İslâm Kültür Dünyasında görmek mümkündür. Bu cümleden olmak üzere İshak b.Huneyn (öl: 911) hemen bütün mantık külliyatını "al-Düstür" adıyla tercüme etmiştir ki, bu tercüme İslâm Kültür Dünyası'nda sekiz kitaptan oluşan ilk mantık külliyatıdır.

Hiç kuşkusuz bu tercüme faaliyetleri, büyük bir te'lif faaliyetini hazırlamış ve teorik alanda orijinal eserler üretecek büyük bir gücü derhal harekete geçirmiştir. Bir çok düşünürümüz türlü dinî ve ilmi açıklamalarda kendisine duyulan ihtiyaç nedeniyle mantık incelemelerine derin bir ilgi göstermiştir.

al-Kindî (öl.873) ile birlikte "Kavram Felsefesi" İslam Kültür dünyasına girmiş, mantık alanında tercüme faaliyetlerini aşan eserler ortaya çıkmağa başlamıştır. al -Kindî'nin Birinci Analitiklerle ilgili bir incelemesinin yanında, Kitabu'l-Makulat adıyla doğrudan doğruya bir kitap yazdığı ve rivâyetler arasındadır.

Şunu da belirtelim ki, tercüme faaliyetlerinin ilk dönemlerinde, Apodiktika, Kateguryas, Analitik al-Ulâ, Topika, Sofistika. . . vb. gibi, Yunan mantık terimlerinden büyük bir kısmı aynen muhafaza edilmiştir. Bunlar uzun bir süre kullanıldıktan sonra, yerlerine Arapçalarının konulması için birçok teşebbüsler yapılmıştır. Çeşitli tercümelerde yeni yeni teklifler ileri sürülmüş, bunların bir çoğu kesin şeklini almaya kadar birçok safhadan geçmiştir. Ancak bundan sonradır ki, sistemli bir mantık dilinin oluşması ve İslâm mantığının Yunan düşüncesinin çıraklığından çıkıp şahsiyet kazanması mümkün olmuştur.

İşte İslâm mantık tarihinde bir devri (yâni tercüme devrini) kapatıp, tercüme edilen eserler yerine, yetkin, tam, kendi felsefe sistemiyle tutarlı, tertipli ve zengin muhtevalı eserler ortaya koyarak, İslâm mantığına hüviyet kazandıran ilk filozof Uzlukoğlu Fârâbî olmuştur. Fârâbî (870-950) hâlis muhlis bir Türk'tür. Diyebiliriz ki, İslâm mantığı X.yüzyılda Fârâbî ile oldukça yüksek bir seviyeye erişmiş, İslâm Kültür Dünyasında mantıkçılar içinde üstün bir şöhrete sahip olan bir başka Türk Filozof İbn Sina (980-1037) ile de âdetâ bir İslâm mantık geleneği kurulmuştur. Bu geleneğin Aristoteles ve Prophyrios'un mantık anlayışına dayalı olması, Fârâbî ve İbn Sina'nın yaptığı işin önemini ve değerini azaltmaz. İslâm Dünyasında asırlarca mantık konularındaki bütün tartışma ve eleştirilerin, Fârâbî-İbn Sina'nın fikirleri etrafında dönüp dolaşması ve devamlı olarak canlı kalması olayı, insana onların yaptığı işin önemini daha iyi kavrama imkânını vermektedir.

Gerçi Fârâbî'nin İslam dünyasında ilk filozof sıfatıyla işğâl etmiş olduğu yer, al-Kindî münasebetiyle tartışma konusu olmuş olsa da, son yarım asırdan beri yapılan araştırmalar tercümeler devrinden sonra mantığın gerçek kurucusunun Fârâbî olduğunu ve O'nun İslâm Dünyasında Muallim-i Sâni lakabına layık bulunduğunu kesin olarak ortaya koymuştur.

Fârâbî, sahip olduğu keskin zekâsı, sistematik ve buluşçu kafası, mükemmel lisan bilgisi ile İslâm Felsefesi tarihinde herşeyi yerli yerine koymağa gelen kişi görünümündedir. Bu noktada O Aristoteles'e benzemektedir. Sanki Aristoteles'in Grek dünyasında yaptığı şeyi O, İslâm dünyasında gerçekleştirmiştir. Dolayısıyla haklı olarak kendisine "Muallim-i evvel"den sonra gelen anlamında "Muallim-i Sâni" denilmiştir.

Genel olarak İslâm Mantık Tarihi, özel olarak Farâbî ve İbn Sînâ hakkındaki incelemeler bugün maalesef parmakla sayılacak kadar azdır. Bu alanda milli kültürümüz açısından da büyük bir ehemmiyet arzeden önemli boşlukları dolduracak çaplı araştırmalara ve bilinen eserlerin yayınlanmasına ihtiyaç vardır. Hatta bugün dahi bilim adamlarının Fârâbî'nin eserlerinin bütünü vereni bir ve Fârâbî külliyyatından mahrum olduklarını söylersek, konunun önemi daha iyi anlaşılır. Geç kalınmış da olsa bir iş birliği tesis ederek, gelecek yıllarda, Fârâbî ve İbn Sînâ'nın eserlerinin Türkçe çevirileri ile birlikte birer külliyyatını teşkil etme yoluna gidilmesi samimi arzumuzdur. Çünkü bu iş herkesten çok Türk aydınların görevidir. Halbuki, bizim filozoflarımızın Avrupa düşüncesine yapmış oldukları önemli tesirler anlaşılınca, Batı'da bu konudaki çalışmalar çok daha önce başlamış, Fârâbî'nin mantık eserlerinin Lâtince ve İbranice tercümelemleri, parçalar halinde de olsa, Arapça asıllarından çok daha önce yayınlanmış bulunmaktadır.

Şunu da ilâve edelim ki, bugün bazılarının sandığı gibi bu iki büyük Türk filozofu Fârâbî ve İbn Sînâ'nın yaptıkları iş asla basit bir nakilcilik değildir. Böyle bir yargıda bulunabilmek için onların eserleri üzerinde toplu ve sistemli bir çalışma yapmak, eski Yunandan gelenlerle onları karşılaştırmak ve ancak bundan sonra hüküm vermek gerekir. Bu noktada bugün için yeterli malzemeye sahip olmadığımız da bir gerçektir. Başka kültür çevrelerinde yetişen araştırmacılar tarafından ortaya atılan hükümleri, hiçbir tahlile tabi tutmadan olduğu gibi almanın bir takım yanlışlara yol açacağı da muhakkaktır.

Fakat bütün bu olumsuzluklara rağmen son yıllarda üniversitelerimizde yapılan araştırmaların ilerisi için ümit verici olduğunu da belirtelim.

İşte bu son araştırmalar bize gösteriyor ki, Fârâbî,

mantık sanatının İslâm Kültür Dünyasında gerektiği şekilde yerleşip, hakkıyla anlaşılmasına büyük hizmette bulunmuştur.

Fârâbî'nin mantık bibliyografyası incelendiğinde görülecektir ki, O, kendi devrinde bu ilmin tamamını teşkil eden dokuz kitap, yani, Isagoji, Kategoriler, Önermeler, I.Analitıklar, II.Analitıklar, Topikler, Sofistik Deliller, Retorika ve Poetika hakkında birçok şerh ve yorumlar ortaya koyduğu gibi, bu konularda orijinal eserler de meydana getirmiştir. Böylece O, İslâm Kültür Dünyasında sistemli bir mantık külliyatını ortaya koyan ve mantığı dokuz bölüm halinde inceleyen ilk filozoftur. Gerçi Fârâbî, İhsau'l-Ulûm'unda, "mantığın bölümlerinin zaruri olarak sekiz olduğunu ve herbir bölümün bir kitapta bulunduğunu" kaydediyor, birinci kitap olarak da Kategoriler'i sayıyor. Ancak Risaletu Cemî'l-Mantıkî's-Semaniye'sinde ve diğer bazı eserlerinde kavram konusunun anlaşılmasında faydalı olacağından bir sekiz kitabın başına bir giriş olarak İsağuci kitabına koyuyor. Dolayısıyla Fârâbî'nin mantığı dokuz bölüm kitap olarak incelendiği kanaati yaygındır. Nitekim İbn Haldun da aynı görüştedir.

Fârâbî mantığı teorik ilimlerden sayar. O'na göre mantık, bütûn halinde, akıl yürütmede doğru yolu gösteren, akli düzeltmeğe, yanlış yapılması mümkün olan bütûn akıl faaliyetlerinde insanı doğru yola ve hakikat olan tarafa yöneltmeğe yarayan ve insanı düşüncede sürçmeden ve hatadan koruyan kanunları verir. Ayrıca yanlış yapan kimsenin düşüncede (ma'kulatta) yanlış yapmış olup olmadığından emin olunmazsa, onun sınanması (ımtihan) için kullanılan kısımları gösterir.

Mantık ilminin düşünme ve akıl üretmeye olan nispetini, Dilbilgisi ilminin (Nahiv) lisan ile kelimelere, Aruz ilminin şiir vezinlerine nispetine benzeten Fârâbî bu konudaki düşüncelerini şöyle tamamlamaktadır: ". . .Aklın yanlış yapıp yapmadığından veya gerçek olanı idrâk etmekte kusur edip etmediğinden emin olmadığımız akıl işlemlerinde, onları deneme ve sinama âleti olan mantık kanunları, hissin aldanıp aldanmadığından veya miktarını idrâkte kusur edip etmediğinden emin olmadığımız birçok cisimleri kontrol etmek için âlet olan terazilere ve ölçülere benzer. . .(Mantık kanunları) dâirelerde yuvarlaklığını idrâk etmekte hissin yanılıp yanılmadığından ve kusur edip etmediğinden emin olunmadığı zaman onları kontrol için kullanılan pergel gibidir."

Fârâbî'ye göre bütûn bunlar mantığın gâyesidir. Zaten onun adıda gâye ve maksatının hepsini göstermektedir. Mantığın insana sağladığı yararın büyüklüğü de gâyesinden anlaşılmaktadır. Bu bakımdan O'na göre mantık "Reisu'l-Ulûm'dur.

Fârâbi'ye göre mantık adının kendisinden türediği **nutuk** kelimesi, hem insanın ma'kulleri kavradığı kuvvete, hem insan zihnindeki kavramlara, yani iç konuşmaya hem de içerde bulunan şeyin dil ile söylenmesine, yâni dış konuşmaya delâlet eder. Bunun içindir ki, mantıkta iç konuşmanın kanunlarından bahsedildiği gibi, dış konuşma hakkında bütün diller için ortak olan kanunlardan da bahsedilir. Toplumdan topluma farklılık arzeden tek tek diller için ayrı ayrı kurallardan söz etmek ise **Nahiv** ilminin işidir. Mantığa gelince O, daha çok dili, anlama delâleti açısından inceler.

Fârâbi'nin bu görüşleri, daha sonra "al-Elfaz" (sözün durumlarının incelenmesi) bahsinin de mantığın bölümleri arasında yer almasını sağlayacaktır.

Fârâbi, İslâm Dûnyası'nda mantığı ilk defa Tasavvurat ve Tasdikat diye ayıran kişidir. Bu ayırım başta İbn Sinâ olmak üzere bütün İslâm mantıkçılarında sürüp gidecektir.

Tıpkı Aristoteles'de olduğu gibi, Fârâbi'nin mantık sisteminde de "Burhan Teorisi" bu ilmin belkemiğini teşkil eder. Bu amaçla Fârâbi önce kavram tahlili yapmakta, sonra önermelere geçmektedir. Daha sonra da Kıyas'ı incelemektedir. Bu üç bölüm kendisiyle Fizik ve Metafizik alanda zarurî bilgilerin elde edildiği "Burhan Teorisi"ni yani zarurî istidlâl'e bir hazırlık niteliği taşır. O'na göre bu "zarurî istidlâl" in bilgisi verir. Fârâbi bir ikincisini cedel kitabında incelemektedir. Burhan'ın bilgisi gerçek bilgi olduğu halde, Cedel, bir dereceye kadar hakikatın belirlemesine imkân sağlayacaktır.

Sofistik delillerin çürütülmesi, Hitabet ve Şiir'in konusu ise, hangi hallerde istidlâlin yanlış olduğunun, başka bir ifade ile, ağızdan çıkan sözlerin yanlış anlama gelmek için hangi hallerde bulunmaları gerektiğini ortaya koymaktır.

İşte Fârâbi'nin önemli açıklamalar getirdiği bu mantık konuları, O'nun ölümünden yaklaşık 30 yıl kadar sonra doğmuş olan bir başka büyük Türk filozof İbn Sinâ'nın elinde, adetâ gelişmesini tamamlamıştır.

Mantığı Fârâbi'nin eserlerini okuyarak öğrendiğini söyleyen İbn Sinâ, bu konuda al-Şifa, al-Necat, al-İşarat ve al-Tenbihat, Mantiku'l-Maşrikiyyin. vb. gibi çok değerli eserlerin de sahibidir.

İbn Sinâ, mantığı felsefe için gerekli ve zorunlu bir "medhal" olarak görür ve Onu sisteminin başına koyarak, onunla felsefesine adetâ bir giriş yapar. O'nun anlayışında bu durumuyla mantık, bir ilimdir ve felsefenin, kendi ifadesiyle **Hikmet**'in bir delilini (Burhan'ın) doğru olarak kendilerinden yapıldığı maddelerini ve bunların kendilerine has formlarını biliriz.

Öte yandan İbn Sînâ, diğer ilimlere nispetle mantığı bir âlet olarak kabul eder. Öyleki, mantık, Hadîmu'l-Ulûm (ilimlerin hizmetçisi) dur ve bütûn ilimlerin idrâki hususunda en güzel bir yardımcıdır.

Bilindiği gibi Aristoteles, sisteminde, mantığın bir ilim mi, yoksa bir sanat mı olduğunu açıkça belirtmemiş, bunun tartışması Ortaçağda yapılmıştır.

İbn Sînâ'ya göre mantığa verilen bu iki anlam arasında bir çelişki yoktur. Aksine biri daha genel, diğeri daha özel olan iki anlamıdır. Nitekim "insan" ve "canlı" kavramlarını ele aldığımızda "insan" kavramına canlıyı yükleyebiliyoruz. Çünkü "her insan canlıdır"; ancak, her canlı insan olmadığı için, "canlı kavramına "insan"ı yükleyemiyoruz. Tıpkı bunun gibi, ilimler için âlet olan her şey, mutlak ilimden bir cüz olur; buna karşılık mutlak ilimden bir cüz olan her şey, ilimler için âlet değildir. Bununla beraber, çoğu kez, bilinen her bir bilgi, doğal olarak, başka bilgilerin kazanılmasında yardımcı olur. Meselâ, matematik bilgisi kuvvetli olan kişi, Astronomi ilmini daha kolay öğrenir.

İbn Sînâ'ya göre, madem ki her bir bilgi ya tasavvurdur, ya da tasdikdir, öyleyse bilmediklerimiz de bildiklerimiz gibi ya bir kısım tasavvurlar ya da bir kısım tasdiklerdir. O halde bizim bilmediklerimiz hakkındaki araştırmamız ya tasavvurları, ya da tasdikleri elde etmeye yöneliktir. Kuşkusuz bu gelişme güzel bir çaba değildir. Bilâkis, bunların bilgisine mantığın ortaya koyduğu prensipler dahilinde bir takım zihni faâliyetlerle ulaşırlar. Bizi tasavvurlara ulaştıran zihni faaliyet Tam Özsel Tanım (Had), tasdiklere ulaştıran zihni faaliyet ise Kıyas'tır. Bu ikisinin her birinden bazısı gerçek (hakikî-hakikate uygun) bazısı da-gerçek değildir, ancak her hangi bir açıdan faydalıdır. Bazıları da gerçeğe benzer olduğu halde doğru değildir. İnsan yaratılışı icabı çoğu kez bunların arasını temyiz edemez. Eğer böyle olsaydı akıllular arasında ihtilaf olmaz, düşüncelerinde tenakuz de vaki olmazdı.

Halbuki, bilinenden bilinmeyene intikal, hem belirli bir maddeyi, hem de belirli bir sûretî (formu) gerekli kılar. Öyleyse tanım ile kıyasın her biri için kendilerinden telif edildikleri maddeleri ve telifin kendisiyle tamamlandığı sûretleri vardır. Nitekim herhangi bir maddeden tesadüfen ev veya kürsü yapılması doğru olmadığı gibi, herhangi bir şekilde ev ve kürsü yapılması da doğru olmaz. İşte bizi bilinenden bilinmeyene ulaştıracak fikir ve istidlâllerde de durum böyledir. Bazen bozukluk sûrette, bazen maddede ve bazen de her ikisinde birden olabilir. Oysa mantık fikir ve istidlâlleri her iki yönden

inceleyerek, bir yandan bilinenden bilinmeyene hatasız intikalın kanunlarını ortaya koyarken, öte yandan akli takviye ederek, insana zihni faâleyetlerde gerçek olanla gerçek olmayanı birbirinden ayırt etme yeteneğini ve ölçüsünü kazandırır.

Öyle görülüyor ki, İbn Sînâ, Aristoteles'ten farklı olarak tanım ve kıyası incelerken sûret ve madde ayırımı yapmaktadır. Bunun içindir ki, İslâm mantıkçıları maddesi yönünden kıyası "Beş Sanat" başlığı altında incelemektedir.

Mantığı her türlü söze ait vasıtalarından kurtarmak isteyen ve ondan daha basit ve mücerret bir vasıta araştıran İbn Sînâ, bu vasıtayı bulamamış olsa da, onun imkânını hissetmiştir. O'nun bu konudaki görüşleri özetle şöyledir: "şayet mantığı öğrenmek sadece ve tek başına bir şeyin zihindeki varlığıyla, yani kavramla mümkün olsaydı, yahut soru ve cevaplarımızı dilden başka bir vasıta ile ortaya koyabilseydik, öylece yetinirdik. Bu taktirdé dilin araştırılması da bizim için, söz konusu olmazdı". Bu düşünceleri ile İbn Sînâ, sembolik mantığı sezmiş gibidir.

Son araştırmalar, yüklemnin niceliği teorisini de ilk ve mükemmel olarak işleyen kimsenin de İbn Sînâ olduğunu göstermektedir.

Fârâbî ve İbn Sînâ'nın mantık konusundaki düşüncelerine kısaca değindikten sonra şunu biraz daha belirtelim ki, İslâm Kültür Dünyasında mantık bu iki Türk filozofun himmetiyle en parlak devrini yaşamış, ve ortaya koydukları eserlerle de İslâm Mantık geleneği vücuda gelmiştir.

İbn Sînâ'dan sonra gelen mantıkçıların, bu iki Türk filozofun eserlerini tetkik ve tettebbu (araştırma ve inceleme, onları takib etme) dan başka bir şey yapmamış olmaları, XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar öze ait hiç bir değişiklik göstermeden, mantık anlayışımızda Onların düşüncelerinin hâkim olması, bu tesbitin doğru olduğunu göstermektedir. Çünkü, İbn Haldun'un da tesbit ettiği gibi muteahhirin (sonra gelen) mantıkçılar, mantık terimlerinde bazı değişiklikler yapmışlar Beş-Tümel'i tanım'a eklemişler, Kategorileri de mantık konularından çıkarmışlardır. Önergeler bahsine ise 'aks'ı (önergelerin döndürülmesini) eklemişler, daha sonrası genel olarak kıyası incelemişler, kıyasın maddesi yönünden incelenmesini ise Beş Sanat bölümüne bırakmışlardır.

Görüldüğü gibi bütün bunlar, özde bir değişiklik getirmemektedir.

İslâm Kültür Mirasının ortak malı olarak Osmanlılara intikal eden mantık, medrese eğitiminde önemli bir yer tutmuş, Bursa'da Kaplıca ve Yıldırım Medreselerinde, Edirne'de Üç

Şerefeli, Üsküp'un İshak Paşa. . . ve diğerlerinde mantık okutulmuş, İstanbul'da Medaris-i Semaniye kurulduğu vakit ders programına mantık dersi de koyulmuştur.

Dolayısıyla, bu ilk dönemlerde, dinî ilimlerin yanında, akli ilimlerin de öğretim yeri olan medreselerden, mantık alanında Şemsu'd-Din Molla Fenari (1350-1430), Hızır Bey (Öl. 1458), Müslihu'd-Din Hocazâde (öl. 1487), Hayâli (öl. 1470), Taşkoprüzâde Ahmet Efendi (öl. 1553), Yanyalı Es'ad Efendi (öl. 1730) ve Gelenbevi İsmail Efendi (1730-1791) . . . vb. gibi bir çok bilgin yetişmiş büyük filozoflarımızın eserleri yanında, Klâsik anlayışında ve öğretiminde önemli yer tutan bir çok eserin de sahibi olmuşlardır. Bugün bu eserler sadece mantık tarihçilerini ve araştırmacılarını ilgilendiren eserler olarak kalmıyor, aynı zamanda Klâsik mantık anlayışında, kazandıkları değerlerinden de hiç birşey kaybetmemiş ana metinler olarak yaşıyorlar. Ne yazık ki, birinci devredeki alimlerimizin himmetleri, daha sonraki yüzyıllarda gevşetilmiş ve sonra gelenler tarafından iyi değerlendirilmemiştir. XV. yüzyıldan sonra durgunlaşan XVII ve XVIII. yüzyıllarda iyice gevşeyen bilim hayatımızın, mantık alanındaki faâliyetleri de olumsuz yönde etkilediğini belirterek şuna işaret edelim:

Fârâbi ve İbn Sînâ mantığı İslâm dünyasında yalnız felsefecilerin uğraştığı alan olarak kalmamış, dinî ilimler metodolojilerinde de önemli rol oynamıştır. Bunun için de uygulama alanlarında yararlı olması açısından, mantığın bazı konuları gereğinden fazla incelenirken bazı konuları adetâ ihmâl edilmiştir. Usûlcüler, mantığın özellikle kavram tahlili, delâlet ve tanım konularından son derece yararlanmışlardır. Burada insan ister istemez şu soruyu sormak istiyor: Acaba medreselerimizde dinî ilimlerin yanında belli bir dönemden sonra akli ilimlere de yeterince değer verilseydi, mantık, kendisine yeni uygulama alanları bulup gelişmesini değişik istikametlerde sürdürecekti miydi ? Şübhesiz bu konuda söylenecek herşey, bir tahminden öteye geçemeyecektir. Ancak şahsî kanaatim odur ki, şayet akli ilimlere gereken önem verilseydi, Avrupa'dan daha önce biz kendi kültür dünyamızda bu konudaki gelişmeleri görebilirdik.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, İslâm Kültür Dünyasında, Aristoteles mantığına dayalı da olsa, mantığın tanımından başlayarak onun konuları, formel ve ontolojik karakteri üzerindeki tartışmalardan, Tanım, Modal Önergeler, Kıyas ve Beş Sanat hakkındaki farklı mülâhazalarla, genel mantık tarihi içerisinde önemli bir ekol oluşmuştur. Bu ekolün oluşmasında en büyük pay da Türk filozoflarındır.

BİBLİYOGRAFYA

- Adıvar, Abdullah Adnan; Osmanlı Türklerinde İlim, İst. 1970.
- Ali Sâmî al-Neşşar; al-Mantık al-Surî, İskenderiye 1955
- Aynî, Mehmed Ali; Türk, Mantıkçıları. İst-1928.
- Bingöl, Abdulkuddûs; Gelenbevi'nin Mantık Anlayışı, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fak. 1978 (Dok. Tezi)
- Bolay, Naci; "Yüklemnin Niceliği Meseleleri ve İbn Sina Mantığında Yüklemi Nicelikli Önermeler" Uluslararası İbn Sina Sempozyumu, Ankara, 1984.
- Fârâbî; Kitab al-İbare, (Prof.Dr. Küyel Neşri ve Tercümesi), Araştırma, C.IV, 1966.
- Fârâbî, Risaletu Cemî'il-Mantıkıyyeti's-Semâniye, (Yazma Nüsha), Hamidiye (812)
- Fârâbî; al-Elfaz al-Musta'mele fi'l-Mantık, (Muhsin Mehdî Neşri) Beyrut 1946.
- Fârâbî; İhsau'l-Ulûm, (Çev: Prof.Dr. Ahmet Ateş) İst-1955.
- Gelenbevi, İsmail Efendi; Burhan, İst-1306
- İbn Haldun; Mukaddime, Beyrût-1981 (Arapça, 4.Baskı)
- İbn Sina; Kitab al-Hudud (Yazma Nüsha), Şehid Ali Paşa, 2725/51
- İbn Sina; Mantık al-Maşrûkiyyin, (al-Hatip Neşri), Kahire 1910.
- İbn Sina; al-Necat (Muhyid-Din Sabri Neşri) Mısır 1938
- İbn Sina; Uyûn al-Hikme, (Ord. Prof.Ülken Neşri), Ank. 1953.
- İbn Sina; Şifa, (Süleymaniye Kütüphanesi yazma nüsha)
- İbn Sina; al-Kasidetu'l-Musava'a fi'l-Mantık, Delhi 1312 H.
- İbn Sina; al-İşârat ve al-Tembihat (Süleyman Dünya Neşri) Kahire, 1960.
- Kâtip Çelebi; Keşfü'z-Zünûn, İst. 1975 (c.1-2).
- Keklik, Nihat; İslâm Mantık Tarihi ve Fârâbî Mantığı, İstanbul 1969-1970 (c.1-2)
- Küyel, Mübahat (Türker); Türkiye'de Cumhuriyet Döneminde Felsefe Eylemi Ank. 1976.
- Küyel, Mübahat (Türker) (Prof.Dr.) "Fârâbî'de Düşünce ve Dil Arasındaki İlişki", Araştırma, C.XI, 1979.
- Küyel, Mübahat (Prof.Dr.); Aristoteles ve Fârâbî'nin Varlık ve Düşünce Öğretileri, Ank. 1969.
- Küyel, Mübahat (Prof.Dr.); "Fârâbî'nin Bazı Mantık Eserleri" Araştırma, C.XVI. 1958.

- Madkour, İbrahim; L'Organon D'Aristote dans Le Monde Arabe, Paris. 1969.
- Mustafa Gâlip; İbn Sina Mektebetu'l-Hilâl-Beyrut. 1981.
- Mustafa Gâlip; al-Fârâbî, Mektebetu'l-Hilâl Beyrut. 1981.
- Öner, Necati (Prof.Dr.); Klâsik Mantık, Ankara, 1970.
- Öner, Necati (Prof.Dr.); Tanzimat'tan Sonra Türkiye'de İlim ve Mantık Anlayışı, Ank. 1967.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı; Osmanlı Devletinin İlmiye Teşkilâtı, Ank. 1965.
- Ülken, Hilmi Ziya (Ord.Prof.); Mantık Tarihi, İst. 1942.